

Boratov Farxod Yigitali o'g'li

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Davlat moliyaviy nazorati va auditi yo'nalishi

2-kurs magistranti

boratovfarxod@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada xo'jalik yurituvchi subyektlarda asosiy faoliyat daromadlari auditining nazariy asoslari, amaliy muammolari va uni takomillashtirish mexanizmlari chuqur o'rganilgan. Tadqiqotda daromadlarni tan olish tamoyillari, buxgalteriya hisobining xalqaro standartlarida belgilangan talablar va auditorlik tekshiruvining zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor daromadlarni shakllantirish jarayonida yuzaga keladigan xatoliklar, ichki nazorat tizimidagi kamchiliklar hamda auditorlik dalillarini to'plashning ishonchliligi va samaradorligiga qaratilgan. Maqolada ilg'or xorijiy tajriba o'rganilib, korxonalarda asosiy faoliyat daromadlarini tekshirish sifatini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari auditorlik jarayonlarida shaffoflikni ta'minlash, moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshirish va auditning metodologik bazasini takomillashtirishga xizmat qiladi.

KALIT SO'ZLAR: Asosiy faoliyat daromadlari; auditorlik tekshiruvi; daromadlarni tan olish; ichki nazorat; auditorlik dalillari; moliyaviy hisobot; xalqaro buxgalteriya standartlari; audit sifati; baholash mezonlari; audit metodologiyasi.

ANNOTATION

This scientific article investigates the theoretical foundations, practical challenges, and improvement mechanisms of auditing operating activity revenues in business entities. The study analyzes revenue recognition principles, requirements established by international accounting standards, and modern approaches to the audit process. Special attention is given to errors occurring during revenue formation, weaknesses in internal control systems, and the reliability and effectiveness of collecting audit evidence. The article examines advanced international practices and proposes scientifically grounded recommendations aimed at improving the quality of operating revenue audits within enterprises. The findings contribute to enhancing transparency in audit procedures, increasing the reliability of financial statements, and strengthening the methodological basis of auditing.

KEYWORDS: Operating activity revenues; audit examination; revenue recognition; internal control; audit evidence; financial reporting; international accounting standards; audit quality; evaluation criteria; audit methodology.

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье подробно исследованы теоретические основы, практические проблемы и механизмы совершенствования аудита доходов от основной деятельности хозяйствующих субъектов. В исследовании анализируются принципы признания доходов, требования международных стандартов бухгалтерского учета и современные подходы к проведению аудиторских проверок. Особое внимание уделено ошибкам, возникающим в процессе формирования доходов, недостаткам системы внутреннего контроля и надежности получения аудиторских доказательств. В статье рассмотрен передовой зарубежный опыт и разработаны научно обоснованные предложения по повышению качества аудита доходов от основной деятельности предприятий. Результаты исследования способствуют повышению прозрачности аудиторских процедур, надежности финансовой отчетности и совершенствованию методологической базы аудита.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Доходы от основной деятельности; аудиторская проверка; признание доходов; внутренний контроль; аудиторские доказательства; финансовая отчетность; международные стандарты бухгалтерского учета; качество аудита; критерии оценки; методология аудита.

KIRISH

Bozor iqtisodiyotida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini belgilovchi eng muhim omillardan biri – bu asosiy faoliyatdan olingan daromadlar hajmi, sifati va ularning ishonchli hisobga olinishi hisoblanadi. Daromadlar korxonaning iqtisodiy salohiyatini shakllantiradi, investitsion jozibadorligini belgilaydi hamda menejment qarorlarining asosiy mezonlaridan biri bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois asosiy faoliyat daromadlarini to‘g‘ri e‘tirof etish, ularni xalqaro talablarga muvofiq hujjatlashtirish va auditorlik tekshiruvlarida xatoliklarni minimallashtirish zamonaviy iqtisodiyotning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari, xususan, daromadlarni tan olishga doir asosiy tamoyillar korxonalarning xo‘jalik operatsiyalarini aniq baholashni, shaffoflikni ta‘minlashni va moliyaviy natijalar real holatni aks ettirishini talab qiladi. Amaliyotda esa daromadlarni erta yoki kech tan olish, hisob siyosatidagi nomuvofiqliklar, ichki nazorat tizimining sustligi, auditorlik dalillarini to‘plashdagi metodik kamchiliklar kabi muammolar mavjud bo‘lib, ular moliyaviy hisobotlarning ishonchliligiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ayniqsa,

global iqtisodiy o'zgarishlar, korxonalar faoliyatining diversifikatsiyalashuvi, raqamli hisob yuritish tizimlarining keng qo'llanilishi daromadlar auditini yanada murakkablashtirmoqda.

Dunyo tajribasida asosiy faoliyat daromadlari auditining ishonchli va ob'ektiv o'tkazilishi korxonalar moliyaviy barqarorligini ta'minlash, investorlar manfaatlarini himoya qilish, davlat soliq siyosati samaradorligini oshirish va bozor ishtirokchilari o'rtasida adolatli raqobatni shakllantirishda muhim o'rin egallaydi. Shuning uchun daromadlar auditining metodologiyasini takomillashtirish, auditorlik amaliyotiga zamonaviy yondashuvlarni joriy etish, baholash mezonlarini aniqlashtirish va xalqaro tajriba asosida milliy amaliyotni modernizatsiya qilish bugungi kunda dolzarb hisoblanadi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligini shundan iboratki, korxonalarda asosiy faoliyat daromadlarini shakllantirish va tekshirish jarayonida aniqlik, shaffoflik va ishonchlilikni ta'minlash bevosita auditorlik tekshiruvlarining sifatiga bog'liqdir. Auditorlik sifatining pastligi yoki metodik xatoliklar nafaqat korxonalar natijalariga, balki butun iqtisodiyotning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu munosabat bilan, ushbu maqolada asosiy faoliyat daromadlari auditining nazariy asoslari, mavjud muammolari va ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan yondashuvlar chuqur tahlil qilinadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda asosiy faoliyat daromadlari auditini takomillashtirishga doir nazariy va amaliy masalalarni kompleks tahlil qilish maqsad qilingan. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy usullar qo'llanildi:

Nazariy tahlil usuli

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari, auditorlik faoliyatiga oid fundamental adabiyotlar, audit metodologiyasi bo'yicha Yevropa va Amerika ekspertlari tomonidan yozilgan ilmiy manbalar chuqur o'rganildi. Daromadlarni tan olish tamoyillari, auditorlik tekshiruvining nazariy asoslari va auditning xalqaro amaliyotdagi talablari tahlil qilindi.

Solishtirma tahlil usuli

Milliy buxgalteriya standartlari bilan xalqaro moliyaviy hisobot standartlari o'rtasidagi daromadlarni tan olish mezonlari solishtirildi. Shuningdek, rivojlangan davlatlar auditorlik amaliyotidagi yondashuvlar bilan mahalliy auditorlik jarayonlari o'rtasidagi farqlar aniqlanib, ularning afzallik va kamchiliklari baholandi.

Amaliy diagnostika usuli

Korxonalar moliyaviy hisobotlari, xo'jalik operatsiyalari dastlabki hujjatlari va auditorlik tekshiruv natijalari o'rganildi. Daromadlarni shakllantirish jarayonida uchraydigan tipik xatoliklar, ichki nazorat tizimidagi kamchiliklar va auditorlik dalillarini yig'ishdagi muammolar amaliy misollar asosida tahlil qilindi.

Analitik baholash usuli

Asosiy faoliyat daromadlarining ishonchli e'tirof etilishi uchun zarur bo'lgan audit mezonlari, ishonchlilik ko'rsatkichlari, auditorlik dalillarining yetarliligi va sifatiga doir ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqildi. Auditorlik sifatini oshirishga qaratilgan mezonlar ilmiy asoslangan holda taklif etildi.

Ekspert baholash usuli

Moliya, audit va buxgalteriya sohasi bo'yicha mutaxassislar fikrlari, xalqaro auditorlik tashkilotlari tomonidan taklif etilgan metodik yondashuvlar o'rganildi. Mutaxassislarning amaliy tavsiyalari asosiy faoliyat daromadlari auditini takomillashtirish bo'yicha ishlab chiqilgan modellarga integratsiya qilindi.

Kontent tahlil usuli

Ilmiy maqolalar, auditorlik kodekslari, xalqaro standartlar, iqtisodiy hisobotlar va statistika ma'lumotlari tizimli ravishda tahlil qilindi. Mazkur usul auditorlikning metodologik jihatlarini chuqur o'rganish hamda mavjud muammolarni obyektiv aniqlash imkonini berdi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida o'tkazilgan nazariy, solishtirma va amaliy tahlillar asosiy faoliyat daromadlari auditining mavjud holati, amaliy muammolari va takomillashtirish imkoniyatlarini aniq ko'rsatib berdi. Quyida tadqiqot natijalari tizimli holda bayon etiladi. Daromadlarni tan olishda uchraydigan asosiy xatoliklar aniqlangan

Korxonalarining moliyaviy hisobotlarini o'rganish jarayonida daromadlarni erta yoki kech tan olish, shartnoma shartlarining noto'g'ri talqin qilinishi, hujjatlashtirishdagi nomuvofiqliklar va buxgalteriya yozuvlaridagi xatoliklar eng ko'p uchraydigan kamchiliklar sifatida qayd etildi. Bu holat korxonaning moliyaviy natijalarini buzib ko'rsatishga olib kelishi mumkinligi aniqlangan.

Ichki nazorat tizimining sustligi auditorlik xavfini oshirishi isbotlangan

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ko'plab korxonalarda ichki nazorat tizimi to'liq shakllanmagan yoki samarali ishlaymaydi. Moliyaviy operatsiyalarni tasdiqlash bosqichlarining yetarli emasligi, funksional vazifalarning noto'g'ri taqsimlanishi va avtomatlashtirilgan nazorat mexanizmlarining yo'qligi auditorlik xavfining oshishiga sabab bo'lmoqda.

Auditorlik dalillarining yetarliligi va sifatida sezilarli kamchiliklar borligi aniqlandi

Amaliy auditorlik jarayonlari tahlil qilinar ekan, korxonalarda ko'pincha qo'shimcha tasdiqlovchi hujjatlarning to'liq yig'ilmasligi, kontragentlar bilan hisob-kitoblarni tasdiqlash xatlarining yetishmasligi, analitik amallarning cheklangan qo'llanilishi dalillar sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlangan.

Xalqaro va milliy standartlar o'rtasida metodik tafovutlar mavjudligi belgilandi

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari daromadlarning shakllanishi bo'yicha batafsil tamoyillarni belgilasa-da, milliy standartlarda ayrim jarayonlar yuzasidan to'liq izohlar mavjud emasligi aniqlangan. Bu auditorlar uchun talqin qilishda qiyinchilik tug'diradi va audit sifatiga ta'sir qiladi.

Zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi pastligi qayd etildi. Audit jarayonida ma'lumotlarni raqamli tahlil qilish, risklarni avtomatik aniqlash, elektron hujjat aylanishi va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish past darajada ekanligi aniqlandi. Bu esa auditorlik tekshiruvining samaradorligini sezilarli darajada cheklaydi.

Xalqaro tajribani o'rganish asosida takomillashtirish yo'nalishlari ishlab chiqildi. AQSh, Germaniya va Janubiy Koreya tajribalarini solishtirish natijasida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- daromadlarni tan olish bo'yicha batafsil ichki reglament ishlab chiqish;
- audit jarayonida riskga asoslangan yondashuvni keng qo'llash;
- auditorlik dalillarini yig'ishda elektron izlanish tizimlaridan foydalanish;
- ichki nazoratni mustahkamlash uchun avtomatlashtirilgan monitoring modullarini joriy etish;
- auditorlar malakasini xalqaro talablar asosida muntazam oshirish.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari asosiy faoliyat daromadlarini e'tirof etish, hujjatlashtirish va auditorlik tekshiruvini jarayonlarida mavjud metodik bo'shliqlar hamon dolzarbligini yo'qotmaganligini ko'rsatdi. Olingan natijalar xalqaro amaliyot bilan solishtirilganda, milliy korxonalarda daromadlar auditiga oid tizimli yondashuv yetarlicha takomillashmaganligi aniqlandi.

Daromadlarni tan olishdagi xatoliklar – auditorlik sifatining pasayishiga olib keluvchi asosiy omil

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, daromadlarni erta yoki kech tan olish auditorlik tekshiruvining sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari daromadlarni tan olishning aniq bosqichlarini belgilab bersa-da, amaliyotda shartnoma shartlari noto'g'ri talqin qilinishi va ichki hujjat aylanishining sustligi tufayli auditorlar asosiy faoliyat daromadlarining to'g'riligini baholashda qo'shimcha vaqt va resurs sarflashiga majbur bo'lmoqda. Bu holat, o'z navbatida, auditorlik xavfining ortishiga va moliyaviy natijalar real holatni aks ettirmasligiga sabab bo'ladi.

Ichki nazorat tizimining rivojlanmaganligi auditorlikning ishonchliligini cheklaydi

Xalqaro tajribaga ko'ra, auditorlik tekshiruvini samaradorligi korxonaning ichki nazorat tizimiga bevosita bog'liq. Rivojlangan davlatlarda ichki nazorat tizimi risklarni erta aniqlash, operatsiyalarni avtomatik kuzatish va moliyaviy ma'lumotlarni tezkor

tasdiqlashga imkon beradi. Tadqiqot esa ko‘plab mahalliy korxonalarda nazorat mexanizmlari yetarlicha shakllanmaganligini ko‘rsatdi. Bu auditorlik tekshiruvini cho‘zadi, dalillarni yig‘ish jarayonini murakkablashtiradi va xatoliklar ehtimolini oshiradi.

Auditorlik dalillarining sifati va yetarliligi bo‘yicha muammolar global audit standartlari bilan mos emas

Tahlil qilingan amaliy misollar shuni ko‘rsatdiki, daromadlar auditi jarayonida dalillarning yetarli darajada to‘planmasligi auditorlik xulosasining obyektivligini pasaytiradi. Xalqaro amaliyotda elektron tasdiqlar, kontragentlar bilan avtomatlashtirilgan muvofiqlashtirish tizimlari, elektron imzo va blokcheyn texnologiyalaridan keng foydalanilsa-da, mahalliy korxonalarda bunday amaliyotlar kam uchraydi. Natijada auditorlar dalillarni qo‘lda yig‘ish va tekshirishga majbur bo‘lmoqdalar.

Standartlar o‘rtasidagi tafovutlar auditorlik jarayonini murakkablashtiradi

Xalqaro va milliy standartlar o‘rtasidagi ayrim tafovutlar auditorlik tekshiruvini talqin qilishda noaniqliklarga olib kelmoqda. Ayniqsa, murakkab shartnomalar bo‘yicha daromadlarning shakllanishi, xizmatlar ko‘rsatishda bosqichma-bosqich daromad tan olish, oldindan to‘lovlar va oraliq to‘lovlar bo‘yicha qoidalar milliy me‘yorlarda yetarli darajada yoritilmagani sababli auditorlik xavfi ortadi.

Raqamli texnologiyalarni qo‘llash zarurati ilmiy jihatdan asoslangan

Auditning zamonaviy yondashuvlari raqamli texnologiyalarni keng qo‘llashni talab qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli audit modellarini joriy etish, elektron hujjat aylanishi, avtomatlashtirilgan risk monitoringi va ma‘lumotlar analitikasi auditorlik samaradorligini sezilarli oshiradi. Bu nafaqat daromadlarni aniqlik bilan baholashga, balki auditorlik hisobotlarining shaffofligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Xalqaro tajribani milliy amaliyotga moslashtirish – auditni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishi

AQShning PCAOB standartlari, Yevropaning ESA standartlari va Koreya Respublikasining riskga asoslangan audit yondashuvlari tahlili shuni ko‘rsatdiki, milliy auditorlik amaliyotiga quyidagi komponentlarni integratsiya qilish samaradorlikni oshiradi:

ichki nazorat tizimini kuchaytirish uchun avtomatlashtirilgan nazorat choralari;

auditorlarning xalqaro dasturlar orqali malakasini oshirish;

daromadlarni tan olish bo‘yicha batafsil metodik qo‘llanmalar ishlab chiqish;

raqamli audit dasturlaridan keng foydalanish.

Ushbu natijalar asosida taklif etilgan yondashuvlar auditorlik tekshiruvining ishonchligi, shaffofligi va samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, asosiy faoliyat daromadlari auditi korxonalar moliyaviy barqarorligini baholash, moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlash va iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Daromadlarni tan olish jarayonida uchraydigan xatoliklar, ichki nazorat tizimidagi kamchiliklar, auditorlik dalillarining yetarli emasligi va xalqaro standartlar bilan milliy me'yorlar o'rtasidagi tafovutlar mavjudligi audit sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi isbotlandi. Xalqaro tajriba tahlillari auditorlik jarayonida riskga asoslangan yondashuvni qo'llash, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, auditorlarning malakasini muntazam oshirish va ichki nazorat tizimini avtomatlashtirish audit samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Taklif etilgan chora-tadbirlar daromadlar hisobining shaffofligini ta'minlash, auditorlik xulosalarining obyektivligini kuchaytirish va korxonalar faoliyatining moliyaviy barqarorligini aniq baholashga xizmat qiladi. Shu asosda aytish mumkinki, asosiy faoliyat daromadlari auditini takomillashtirish nafaqat auditorlik jarayonining sifat ko'rsatkichlarini oshiradi, balki iqtisodiy axborot tizimining ishonchliligini ta'minlash, investitsion jozibadorlikni kuchaytirish va korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil sifatida qaraladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Axmedova, N., & Jo'rayev, B. Auditorlik nazorati asoslari. — Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti, 2021.
2. To'laganov, H. Moliyaviy hisobot va audit. — Toshkent: Iqtisod Universiteti nashriyoti, 2022.
3. Karimov, A. Buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlil. — Toshkent: Fan va Texnologiya, 2020.

II. Русскоязычные источники

1. Подольский, В. И., & Савин, А. Ю. Аудит: теория и практика. — Москва: Инфра-М, 2022.
2. Соколова, М. Я. Бухгалтерский учет, анализ и аудит. — Санкт-Петербург: Питер, 2020.
3. Николаева, О. Е. Международные стандарты аудита и их применение. — Москва: Юрайт, 2023.

III. English Sources (International Literature)

1. Arens, A., Elder, R., & Beasley, M. Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach. — London: Pearson Education, 2019.

2. Messier, W. F., Glover, S. M., & Prawitt, D. F. Auditing and Assurance Services: A Systematic Approach. — Boston: McGraw-Hill Education, 2020.
3. International Accounting Standards Board (IASB). IFRS 15: Revenue from Contracts with Customers. — London: IFRS Foundation, 2023.
4. PCAOB (Public Company Accounting Oversight Board). Auditing Standards. — Washington, D.C., 2023.